

Даниленко В.
В.І.ВЕРНАДСЬКИЙ: ПРОСТІР ЖИТТЯ І ДУМКИ. –
К.: АКАДЕМПЕРІОДИКА, 2019. – 352 с.

Наприкінці 2019 р. наукові бібліотеки України отримали нову книгу Віктора Даниленка. Вона видана невеликим накладом (300 прим.) у рамках цільової комплексної програми «Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України». У монографії узагальнюється майже все, написане до цього часу про великого вченого. Автор не ставив собі за мету пошук невідомих архівних матеріалів. Цю роботу вже зробили російські та українські дослідники. Зараз є потреба в узагальненні вже опублікованого величезного матеріалу. Працю написано за хронологічним принципом, рух ідей уміщено в кон-

текст подій життя В.Вернадського. Щоправда, оскільки автор – історик, то домінує простір життя, простір думки йому підпорядкований.

В.Даниленко докладно висвітлює родовід Вернадських, життя майбутнього вченого у Харкові, де він навчався в гімназії («Переважно в Харкові закладалися фундаментальні засади характеру майбутнього вченого і громадського діяча», с.28). Далі розглядаються студентські роки В.Вернадського, його навчався на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету, одруження з Наталією Старицькою, стажування у провідних вчених Західної Європи (Відень, Неаполь, Мюнхен, Париж, Лондон і т. д.). Автор розповідає про наукові експедиції В.Вернадського, про його політичну діяльність і як земця, і як одного із засновників та керівників кадетської партії. Він також був із 1906 по 1916 рр. (з двома перервами) членом Державної ради Російської імперії. Більшовицьку революцію вчений не прийняв і від'їхав на Полтавщину, де в нього був будинок. Центральне місце в монографії займає робота В.Вернадського щодо створення Української академії наук, першим президентом якої він і став. Потім було ректорство в Таврійському університеті (за режиму П.Врангеля). Згодом переїзд у Москву, АН СРСР, робота над радієвою проблемою, пошуки родовищ урану, розробка теорії біо- та ноосфери. Мабуть, усі ці факти можна знайти й в інших книжках, але в рецензованій монографії вони представлені цілісно та послідовно.

Не переповідастиму написане у книзі, адже хто зацікавиться, той зможе сам прочитати. Зупинюся на деяких характеристиках простору думки В.Вернадського, котрі знайшли відображення у праці, і які здалися цікавими мені самому. Перше – це джерела наукової творчості. Виникнення нових ідей майже завжди неможливо пояснити суто логічними факторами. Точніше, раціональне в науковому пошуку домінує, але воно живиться ірраціональним, інтуїтивним, образним. В.Даниленко простежує значення названих факторів і в період становлення особистості вченого, і в період його інтенсивного наукового пошуку, і в періоди непевності у своєму майбутньому. У дитинстві він був схильний до містичних страхів, до релігійних переживань («Вразливість, боязкість, котра з часом переросла в надмірну обережність, і багата уява залишилися характерними і для дорослого Володимира Вернадського», с.32). У зрілі роки він не був церковною людиною, але в періоди суспільних

криз черпав натхнення в Біблії (с.128). Мабуть, учений відчував присутність у світі вищого розуму. Він писав: «Людство живе у глибокій кризі релігійної свідомості й, вірогідно, знаходиться на межі нової релігійної творчості»¹.

Науку В.Вернадський сприймав як усесвітнє явище. Він був переконаним, що наука твориться колективом, який об'єднує вчених, котрі живуть не просто в різних країнах, але належать до різних епох, які часом розділені тисячоліттями. Тому, формулюючи новаторські ідеї, він шукав їхніх попередників і наполегливо підкреслював значення їхніх ідей. Останньою прижиттєвою публікацією фундатора біогеохімії стала його стаття «Деякі слова про ноосферу». Вона дуже показова у цьому сенсі. Учений назвав там десятки імен, у тому числі Х.Гюйгенс, Ч.Дарвін, А.Воллес та ін. Говорячи про зв'язок усіх організмів на нашій планеті через харчування й дихання, він констатував, що першим про це написав петербурзький академік К.Вольф (1733–1794 рр.) у німецькомовній праці «Про особливу та дійсну силу, властиву рослинній і тваринній субстанції» (1789 р.)². Підтримувана В.Вернадським класична традиція суттєво різнилася від сучасної метушні, коли на Заході вчені всіма силами намагаються довести свою першість, хоча б термінологічну. Скажімо, оцінюючи стан оболонки нашої планети, він писав: «Виходячи з геологічної ролі людини, О.П.Павлов (1854–1929) в останні роки свого життя говорив про антропогенну еру, яку ми переживаємо»³. Натомість у новітній публікації читаємо: «У 2000 р. видатний фахівець із хімії атмосфери, нобелівський лауреат 1995 р. голландець Пауль Крутцен та американський лімнолог Юджин Штермер запропонували для цієї ери спеціальне ім'я – антропоген»⁴. І жодного слова про Олексія Петровича Павлова! Це – перетворення науки на систему з короткою пам'яттю, яка приречена винаходити велосипед, що відрізнятиметься лише дрібними деталями. Є всі підстави вважати, що така система вичерпає спонуки до саморозвитку. Традиція В.Вернадського потужно протистоїть цій згубній перспективі.

В.Вернадський був супротивником самовпевненості в науці. Більш того, що для мене особисто стало несподіваним, у молодості постійно говорив про свої вагання щодо власних здібностей. Про це він не соромився писати молодій дружині. Про це він казав друзям. У дитинстві він був духовно залежним від старшого брата Миколи, який рано пішов із життя. Потім місце брата заступив товариш студентських років А.Краснов. Сумніваючись у власних здібностях, молодий учений не припиняв наполегливо працювати. Він не просто спеціалізувався в геології та мінералогії, а засвоював нові й нові галузі знань, у кожній прагнучи до професіоналізму. Математика, астрономія, хімія, палеонтологія, біологія, історія науки, людини, людства, України та Росії – це етапи духовної біографії вченого. В.Вернадський спочатку став визначним фахівцем у різних галузях науки, енциклопедистом, а вже на цій основі він створив своє вчення про біосферу й ноосферу як етап в еволюції біосфери.

9 липня 1908 р. В.Вернадський уперше сформулював основну ідею свого вчення: «Життя є такою самою частиною космосу, як енергія й матерія» (с.129). Потім суттєвий крок в осмисленні структури біосфери було зроблено в 1915 р. під час перебування в маетку С.Бакуніної. Остаточні контури нового вчення склалися в 1916 р. на Полтавщині під час відпочинку у власному будинку на хуторі Шишаки,

¹ Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. – Москва, 1988. – С.88.

² Там же. – С.505.

³ Там же. – С.508.

⁴ Границы планетарной безопасности [Электронный ресурс]: <https://trv-science.ru/2009/10/13/granicy-planetarnoj-bezopasnosti/>

коли й «народилася нова наука – наука про живу речовину як складову біосфери – геобіохімія, яка закладала підвалини для нового світогляду» (с.151).

Вражає коло знайомств творця концепції ноосфери. Його вчителями були такі видатні вчені, як Д.Менделєєв, В.Докучаєв, О.Бутлеров, А.Бекетов, І.Сеченов. У студентські роки він перебував у дружніх стосунках із братом В.Леніна – Олександром. Був знайомим із Л.Толстим і дискутував із ним щодо різних питань. Серед українських культурних діячів В.Вернадський особисто знав М.Драгоманова, І.Франка, М.Павлика, М.Грушевського, Б.Кістяківського, А.Кримського, Д.Багалія та багатьох інших. Із А.Кримським його пов'язувала багаторічна дружба і спільна робота зі створення й розвитку Української академії наук. Серед його знайомих за кордоном – провідні вчені Е.Резерфорд, Д.Гевеші, Дж.Чедвік, М.Кюрі-Склодовська, Ф.Жоліо-Кюрі, Ф.Содді та ін.

Постійна актуальна включеність до світової наукової спільноти давала В.Вернадському опору в боротьбі з чиновниками різних кольорів. Він міг гримати ціпком у двері приймальні М.Калініна й вимагати відрядження до Франції, де повинен був читати лекції у Сорбонні. Міг сперечатися з А.Деборіним, котрий звинувачував його в ідеалізмі та містиці, і відверто відстоювати свої погляди. А вони полягали в тому, що для філософії монополізація істини якоюсь школою смертельно небезпечна. Це переконання В.Вернадський проніс через усе життя: «Спроби створення єдиної філософії, для усіх обов'язкової, давно відійшли у царину минулого. Спроби їх відродження, які робляться в нашій соціалістичній державі створенням офіційної, для всіх обов'язкової діалектичної філософії матеріалізму, ураховуючи швидкий і глибокий хід наукового знання, приречені. [...] Сила філософії в її різномірності та у великому діапазоні цієї різномірності»⁵. Відчуття причетності до наукової спільноти дозволяла вченому протидіяти прийняттю в Академію наук СРСР партійних функціонерів. Відповідні події з обранням до Всеукраїнської академії наук призвели до конфлікту зі М.Скрипником й іншими українськими партійними діячами (с.272). Під час сталінських репресій В.Вернадський захищав своїх співробітників, намагався відстоювати всіх талановитих учених.

Друге, на чому я хочу зупинитися, це – українське питання у творчості В.Вернадського. У монографії В.Даниленка ця тематика центральна. Автор показує, що відповідна проблематика в її різних іпостасях цікавила великого вченого все життя, будучи частиною його самоідентифікації. Він любив українську мову, використовував її за можливості в листуванні, любив українські пісні, вивчав історію й етнографію України, знав українську літературу. Великою справою життя В.Вернадського стало заснування Української академії наук. Парадоксально, але йому в роботі щодо її створення заважали люди, які позиціонували себе свідомими українцями, або й українськими націоналістами. Наведу лише одну цитату: «М.Грушевський двічі, 29 грудня 1918 р. та 2 січня 1919 р., на засіданнях ради УНТ ставив питання про ліквідацію УАН як установи, заснованої гетьманським урядом» (с.193). І знаний історик був не єдиним, хто на перше місце ставив власні амбіції, а не суспільне благо... В.Вернадський не тільки головний організатор створення Української академії наук. Він її захищав після падіння режиму П.Скоропадського і перед С.Петлюрою, і перед більшовиками, і перед А.Денікіним. Завдяки його авторитету та наполегливості ця наукова установа й вижила.

В.Вернадський любив Україну й був прибічником єдності Росії. Він уважав, що українська культура зможе розвиватися лише в єдності з російською культурою в межах спільної державності («За долею Росії він уболівав завжди й завжди розумів

⁵ *Вернадский В.И.* Философские мысли натуралиста. – С.108–109.

значення України для існування Росії», с.315). За це його в Україні часто називають імперським ученим. Думаю, цілком слушно В.Даниленко заперечує такий вузький підхід до поглядів вченого й пише, що він мав не імперські, а всесвітні перспективи («Загальноросійське мислення вченого було не імперським, а загальнолюдським», с.310).

Трете, на що хочу звернути увагу, це складний шлях до визнання концепції ноосфери – як у нашій країні, так і у світі. З історичної перспективи здається, що ідеї В.Вернадського завжди зустрічали захоплений прийом. Але насправді це було не так. Він сформував своє вчення про роль біосфери в історії Землі в роки революції і громадянської війни на теренах колишньої Російської імперії. Системно виклав його, перебуваючи за кордоном (переважно у Празі та Парижі). Його «Геохімія» (1924 р.) вийшла французькою мовою у столиці Франції. Ряд фундаментальних статей про автотрофність людства теж побачили світ у французьких наукових часописах. Він викладав своє вчення в лекційних курсах у Сорбонні. Серед французьких філософів (А.Берґсон, П. Тейяр де Шарден) розвивалася своєрідна теорія еволюції, в якій людині відводилася роль реалізації нового її етапу. Для нього Е.Леруа запропонував назву «ноосфера». Думки В.Вернадського перегукувалися з подібними ідеями, але їх джерелом була не релігія, а дані природознавства. Фундатор біогеохімії прийняв термін «ноосфера», але він наповнив його новим змістом.

Бачення «ноосфери» В.Вернадським викликало нерозуміння як закордонних релігійних філософів, так і вітчизняних діалектичних матеріалістів. Про останніх він писав, що «частина діаматів і діалектиків, вірогідно, психічно хворі» (с.285–286). Але вчений не звертав увагу на труднощі, з якими його ідеї пробивали собі дорогу у суспільстві. Він зосереджувався на їх розвитку, обґрунтуванні. Хоча не любив зарозумілості в науці, але поважав твердість аргументованих поглядів.

Узагалі В.Вернадський продемонстрував здатність творити у світі, який ставав для вченого чужим і ворожим. Він писав, що не поділяє ані капіталістичного, ані комуністичного ідеалів. Причому писав в офіційному документі: «Я сам ідейно чужий і капіталістичному, і соціалістичному ладові. Чужий і національній державі, мій ідеал інший, він – справа майбутнього, до якого мені, звичайно, не дотягти. Я живу наукою» (с.281). Водночас він був упевнений, що наука служитиме справжнім інтересам людства.

Монографія В.Даниленка написана ясно, логічно, аргументовано. Автор відділив свої власні оцінки, судження, обумовлені обставинами моменту, від реконструкції мотивів діяльності В.Вернадського. Хотілось би думати, що після цієї праці в українському науковому співтоваристві не буде бажаючих розв'язувати питання на кшталт: «Чи був Вернадський українським націоналістом?».

Ідеї В.Вернадського є духовним резервом для всього людства. Крізь їх призму Україна може на рівних з іншими країнами включитися у вирішення загальнолюдських проблем. Для цього не потрібно «націоналізувати» ідеї великого вченого. Їх визначна роль у тому й полягає, що незважаючи на всю ворожість і нерозуміння, вони об'єднують Україну та Росію, Україну і світ.

Ілля Кононов

доктор соціологічних наук, професор,
завідувач кафедри філософії та соціології,
Луганський національний університет ім. Т.Шевченка
(Старобільськ, Україна), kononov_if@ukr.net